

ЧИ Є СВІДОМІСТЬ ІЛЮЗІЄЮ: СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ІДЕАЛІВ І МЕЖІ НАУКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТТЯ

Вінницький національний технічний університет

Анотація

У доповіді піддано критичному аналізу тези про те, що свідомість людини є ілюзією. На прикладі сучасних досягнень нейроправа доведено, що практичне застосування наукових даних в суспільному житті можливе лише з певних філософських позицій, що приймаються як особисті переконання.

Ключові слова: свідомість, квалія, ілюзія, нейроправо.

Abstract

The paper analyzes the thesis that human consciousness is an illusion. On the example of the modern achievements of neurolaw it is proved that the practical application of scientific data in public life is possible only from certain philosophical positions taken as personal beliefs.

Keywords: consciousness, qualia, illusion, neurolaw.

Свідомість – це одне із найскладніших і багатогранних явищ у світі. Навіть до сьогоднішнього дня людство не розкрило всіх її можливостей і навіть не пристало до спільної думки щодо її сутності.

Свідомість це насамперед це спосіб пізнання людиною навколишнього світу та самої себе за допомогою розуму та мислення. Багато науковців хотіли розкрити її потенціал, тому свідомість має чимало визначень, щодо яких тривають дискусії. Розглянемо філософську сторону цього поняття, а саме ті проблеми, що постають на перетині філософії і нейронаук.

Спочатку поставимо, здавалося, просте питання, де знаходиться свідомість? На жаль, тут одразу не можна дати точну відповідь. Згідно з матеріалізмом, усе, що існує, це фізична реальність, отже, свідомість – теж її частина, функція мозку. Опоненти ж матеріалізму, візьмо за приклад дуалістів, мають свою думку. Вони стверджують, що існує два різновиди субстанцій: свідомість і фізичні об'єкти. У Новий час цю теорію детально розробив Рене Декарт, який стверджував, що наш розум (*mens*) є тільки субстанцією, що мислить, принципово відмінною від тіла [1, с. 266].

Дотримуючись теорії Декарта ми можемо казати про непросторовість свідомості. Остання не має фізичних характеристик, властивих об'єктами, що сприймаються чуттями, наприклад протяжності, координат, форми, ваги тощо. Хоча свідомість може бути пов'язана із матеріальними об'єктами в просторі (наприклад, із тілом людини в цілому або переважно з мозком), вона має власні характеристики, а саме суб'єктивні стани: відчуття, розуміння, усвідомлення тощо.

До теми непросторовості свідомості нещодавно звернувся один із сучасних філософів, Колін Мак-Гін, у статті «Свідомість і простір» (я буду посилатися на його тези в дуже змістовному викладі Дмитра Сепетого). Стаття починається з ясного й лаконічного роз'яснення тези Декарта, як такої, що виражає «наше звичайне розуміння природи психічних явищ» як непросторових за своїм характером [4, с. 31]. Щоби зрозуміти тезу про непросторовість свідомості, розглянемо поняття квалія (лат. *qualia*) на класичному прикладі. Уявімо собі червону пляму. Ми можемо сказати, що вона не має жодного розташування у фізичному просторі та інших характеристик, властивих решті речей, а

пов'язана лише із нейронними процесами в нашому мозку. Як і людський досвід, який сприймається нашою свідомістю. Виходячи із цього ми можемо сказати, що ця пляма й наш досвід існують в особливому світі, поза фізичним простором і поза фізичною реальністю [там само]. Саме це стверджував Декарт.

Занурюючись дедалі глибше в поняття непросторовості психічних явищ, ми можемо помітити, що стани свідомості не сприймаються в звичний для нас спосіб. Сприймаючи фізичні предмети, ми використовуємо різні чуттєві органи й таким чином дізнаємося про їхнє існування у фізичному світі. А психічні стани не є об'єктами такого сприйняття, оскільки ми не можемо побачити їх, почути, або відчути на дотик [4, с. 32].

За викладом Д. Сепетого, матеріалісти, намагаючись пояснити, що свідомість належить до певного фізичного світу або функцій мозку, нерідко розглядають феноменальне поняття свідомості як помилку сприйняття, що створюється під час самоспостереження почуттів власним «Я». Це можна пояснити тим, що самоспостереження є суб'єктивним процесом, залежним від індивідуальних психологічних особливостей людини, що спостерігає [4, с. 103]. Наприклад, біль є лише нервовим збудженням у мозку, але й багато інших речей може постати як таке збудження). Хоча біль не схожий на щось інше, якщо розглядати його як явище нашого досвіду. Людина в процесі самоспостереження прагне з'ясувати суть, походження болю, а не лише констатувати факт його наявності. Справжня природа болю недоступна для нас із власної точки зору, і це вводить в оману щодо того, чим свідомість є насправді [там само].

«З цієї точки зору свідомість є лише ілюзією, яка виникає у нас, коли ми самі спостерігаємо наші суб'єктивні переживання. Але це твердження водночас стверджує та заперечує (оголошує ілюзією) те, що ми інтроспективно-суб'єктивно усвідомлюємо наші суб'єктивні переживання. Якщо свідомість-суб'єктивність – це ілюзія, то чия це ілюзія? Чи може існувати ілюзія сама по собі, поза свідомістю? Якщо ілюзії існують лише у свідомості, а сама свідомість – це ілюзія, то свідомість – це не просто ілюзія, а ілюзія ілюзії ілюзії (до нескінченності)» [там само]. Дуже важко придумати щось більш абсурдне.

Ті, хто вважають свідомість ілюзією, не до кінця впевнені в реальності всього, що їх оточує. Тут є підстави припустити, що свідомість створена за допомогою віртуальної реальності, а усі ми знаходимося в Матриці. Природно виникає питання: навіщо нам шукати сенс життя, якщо все це – ілюзорні поняття, що спираються на ілюзорний образ «Я»? Сумнівність «Я» ставить під сумнів і всі ці спроби.

Нещодавно автор відомих інтелектуальних бестселерів, ізраїльський історик Юваль Ной Харарі (через майже 400 років після Декарта) розмірковував про те, що єдиним доказом існування людини є її власний досвід. Я викладатиму його концепцію за оглядом Дар'ї Щипачової. Отже, повторюючи Декартову тезу «Я мислю, отже, я існую», Харарі зазначає, що людина, яка є свідомою, ніяк не зможе перевірити чи мають свідомість інші люди [5]. А раптом вона – єдиний носій свідомості, а всі інші – роботи? Учені ще не довели, чи є свідомість у тварин, чи відчують вони біль та страх (звісно, у «людському» сенсі цих понять). Саме це питання порушував Харарі. З одного боку, він говорить: навіть якщо ілюзія про власну свідомість є тільки в людини, це не означає що свідомість відсутня у тварин. Проте, якщо на хвилинку подумати, що свідомість властива лише людям, то всі ми все одно нічим би не відрізнялися від тварин на практиці. Бо людина, за Харарі, усе одно змушувалася би імпульсами, що виникають в її голові, шукати їжу, паруватися й усіма силами боротися за власне життя [5]. Згоден з авторкою, теза про свідомість як цілковиту ілюзію – прямий шлях до божевілля. Проте, на щастя, ця теорія не є доведеною, бо щоб її довести, потрібно зібрати достатню кількість аргументів, що всі наші відчуття, переживання й емоції є ілюзією. До того ж, потрібно буде розв'язати нерозв'язний парадокс: якщо хтось намагатиметься мене переконати, що свідомість –

ілюзія, я його запитаю: ти кажеш це свідомо чи ні? Якщо він відповість, що несвідомо – я відправлю його до психіатра, а якщо скаже, що свідомо – я запитаю, чим його свідомість-ілюзія краща за мою, щоб я від неї відмовився? Отже, якщо дотримуватися логіки, то свідомість поки що має непогані перспективи вижити. Отже, у цих питаннях ми маємо посісти якусь філософську позицію, що тільки й дає нам змогу системно тлумачити отримувані дані: або свідомість – узагалі суб'єктивна ілюзія, що приховує реальні процеси в мозку або вона непросторова і не зводиться до матерії мозку, або вона є лише в мене, або в усіх, хто мислить. Всі ці позиції приймаються з деякими умовами. Але без них точно неможливе жодне тлумачення. Наприклад, переконання в ілюзорності свідомості – чисте світоглядне припущення. Якщо хтось його приймає за «науковий факт», він цим засвідчує лише свою власну схильність до ілюзій (наприклад, до приймання бажаного за дійсне).

Американський філософ та когнітивіст Деніел Денет стверджував: оскільки, на його думку, немає реального «центру» почуттів (тобто qualia), то ми всі з точки зору філософії – зомбі [5]. Хоча, навіть якщо людина не має жодних почуттів і переживань, вона все одно буде поводитись «як людина» і нею зовні залишиться. Звісно, далеко не всі автори погоджуються з Денетом. Наприклад, Д. Чалмерс використовує тезу про «феноменальних зомбі» як аргумент проти того, що свідомість не можна звести лише до процесів у мозку чи до машинної обробки інформації [6, с. 61], однак зараз ідеться про дещо інше.

Ідея того, що ми всі «зомбі», була сформульована в 90-х роках, однак залишається актуальною донині, особливо ж – у галузі роботизації. Виникає питання: якщо людям вдасться відтворити в роботів процеси, аналогічні тим, що відбуваються в мозку, чи це означає, що до роботи слід ставитися як до людини? Оскільки свідомості не буде ні в людей, ні в роботів (або, навпаки, вона «буде» і в людей, і в роботів) – чи ставлення до тих і тих має бути однакове? Але якщо свідомості не існує, а наші дії це лише результат електричних імпульсів у деякому мозку, то хто буде відповідальним за ці дії?

З кожним днем з'являються все нові дослідження у сфері нейронаук, які поступово перекладають відповідальність з «людини» на «її» мозок (ми спираємося на популярний огляд таких досліджень, що його пропонують Борислав Козловський та Ілля Колмановський у спільній публікації). Відповідно, розширюються межі допустимого в громадській думці. Чим точніше науковці описують порушення, тим меншими ці порушення здаються. Кожна дія, яка раніше називалася чийось особистим «гріхом», тепер часто описується як «помилка» або певний «збій» в роботі мозку [2].

З'явилися новий напрям досліджень і відповідна світоглядна позиція, що отримали назву «нейроправа». Прихильники нейроправа вважають, що знання тих умов, за яких мозок (не свідомість, а саме мозок) розрізняє «добро» і «зло» (а це й становить основу моралі), має враховуватися в суді. На перший погляд це правильно, бо саме суд є місцем остаточного з'ясування істини [2]. Але погляньмо, про що йдеться на практиці. У 2003 році вийшла стаття відомого нейрофізіолога Елізабет Сауел, присвячена дослідженням зрілості мозку. Я наводжу її позицію за щойно зазначеною публікацією. Авторка стверджує, що між підлітковим і дорослим віком мозок продовжує розвиватись, найактивніше розвиваються лобові частки, а саме вони прогнозують наслідки наших вчинків, відповідають за планування й усвідомлення сенсу наших слів. Через деякий час дослідження Елізабет стали відомі у Верховному суді США, де вирішили прислухатись до цих висновків і заборонити смертну кару для порушників, яким не виповнилося вісімнадцять років. Хоча сама Сауел не до кінця впевнена, що це межа, бо мозок людей однакового віку функціонує по-різному, тому неможливо сказати, що твориться у голові тієї чи іншої людини, якщо дивитись тільки на її вік [2]. Цілком можливо, що в деяких мізках «зрілість» не настає до самої смерті. Якщо дотримуватися логіки Верховного суду США, виходить, що коли вчені зможуть достовірно визначати рівень вікової зрілості лобових часток мозку кожної людини, то ці дані можна використовувати в суді, коли

вирішують, чи повинен порушник нести повну (чи взагалі хоча б якусь) відповідальність за свої дії. Це виглядає не так і фантастично, як здавалося на перший погляд.

Зовсім нещодавно вчені з'ясували, що можна перекласти всю провину на мозок, не лише спираючись на його незрілість. Виявляється, у деяких випадках наш мозок може бути зосереджений на чомусь одному, не помічаючи при цьому нічого іншого. Прикладом такої схильності мозку до вибіркового сприйняття став поліцейський Кені Конлі, який у гонитві за грабіжником, пробіг за метр від свого напарника, якого жорстоко кували, буквально у нього на очах [2]. Кені пояснює це все тим, що не бачив свого напарника, бо був сконцентрований на гонитві за грабіжником.

Саме тоді цим випадком зацікавились двоє вчених-когнитивістів, щоби довести невинуватість поліцейського. Вони наводять приклад з відомого усім експерименту, що має назву «Невидима горила». Суть його така: людям пропонують подивитися ролик, в якому дві команди, одягнені в біле й чорне, грають у баскетбол; їхня мета – слідкувати за рухами м'яча білої команди. Після закінчення ролику, їх запитують чи не помічали воно чогось незвичного. Зазвичай їхня відповідь однотипна, ніхто з них нічого не помітив. Проте, по середині гри на поле вийшла людина у костюмі великої горили, та вдарила себе у груди. Як на перший погляд, люди не змогли помітити величчю горилу посеред поля? Мозок буквально ігнорував цей момент, адже був зосереджений на пасуванні білої команди. Кені Конлі через деякий час було виправдано [2].

А як із ситуацією, коли мозок робить помилки не в зорових або рухових а в соціальних автоматизмах? Узяти, наприклад, страх перед виглядом крові або відразу до жорстокості: на цих древніх алгоритмах нашого мозку базуються мир і дотримання правил. Але, як стверджують учені, навіть ці алгоритми можуть дати збій у своїй роботі. Прикладом цього збою є Браян Дуган, злочинець, що відбуває два довічних терміни. Каяття з приводу скоєння ним злочину він не відчуває. Його адвокати пред'явили групі присяжним один незвичайний аргумент [2].

Нейрофізіолог Кент Кіль, професор університету Нью-Мексико, вперше в історії США приніс на судове засідання fMRI-скани мозку підсудного – протоколи активності його мозку, записані неупередженим томографом. Вони мали стати доказом однієї простої думки, що справжнім злочинцем є некерована свідомістю зона мозку Дугана, а зовсім не підсудний. Дані результати свідчили, що Дуган – психопат, тобто нездатний до емпатії. Коли підсудному демонстрували жорстокість та перелякані обличчя людей, то його центри емоцій – два мигдалеподібних тіла, заховані глибоко під корою великих півкуль – не виявляли жодної активності. Іншими словами, він нічого не відчував. Після цього Кент Кіль провів масштабне розслідування у в'язниці Нью-Мексико. Він з'ясував, що чверть ув'язнених, які пройшли через його fMRI-томограф, були психопатами. Піддослідні стверджували що поняття «каяття» і «співчуття» їм не дуже знайомі, при цьому IQ-тест свідчив, що в більшості із них інтелект у межах норми. [2]

Саме ця колізія й відображає суть розбіжностей між прихильниками і критиками нейроправа. Перші бачать у ньому певний етап розвитку юридичної науки, як приклад вказуючи, що з часом судова система почала враховувати певні особливості психологічних станів злочинців у час скоєння злочину, наприклад стан афекту. За цією ж логікою, з плином часу почнуть брати до уваги й нейрофізіологічні пояснення. Інші ж вважають, що відсутність співчуття або надлишок адреналіну не свідчить про неосудність злочинця. Принаймні на даний момент навіть найпередовіші прилади сканування людського мозку не мають потрібної точності, прихильники нейроправа теж не заперечують цього [2].

Козловський і Колмановський вважають, що в пошуках балансу між страшними перспективами й недосконалою системою правосуддя нейрофізіологи та юристи будуть змушені знаходити нові принципи спільної роботи. І тоді нейроправо з нової, але «маргінальної» науки перетвориться на

основну течію [2]. Або ж, навпаки, вченим з їхніми томографами, що не визнають норм моралі, на рівні законів забороняють бути джерелом деякого типу доказів у суді.

Описана проблема й наведені приклади чітко засвідчують: наука може дати величезну кількість даних, засобів, технологій тощо. Однак вона не здатна стати джерелом «добра» і «зла», оскільки їй доступне тільки те, що є «об'єктивним». Уся ж культура, від якої залежать наші норми, оцінки, ідеали, що визначають «добро» і «зло» (у широкому сенсі; я маю на увазі всі фундаментальні світоглядні норми, включаючи й цінність самої науки) є принципово «суб'єктивними», доступними кожному лише на рівні власного «Я», а не на рівні об'єктивних фактів і подій.

Висновок

Я не беруся прогнозувати, яким чином розвиватиметься людство, чи відмовиться воно від свого «внутрішнього світу» на користь інженерної регуляції мозку. Упевнено можна сказати інше: поки що розв'язання всіх ключових питань, у тому числі й питання меж застосовності науки в судових процесах, залежить від вихідних філософських позицій тих осіб, які беруть участь в дискусіях. Тому філософська підготовка перетворюється на одну з дуже важливих, навіть стратегічних, складових підготовки фахівців: технології дедалі більше можуть радикально змінювати самі основи нашої цивілізації, тому на перший план виходить проблема компетентного управління цими змінами. Якщо Платон свого часу говорив, що правити державою мають філософи [див. 3], то тепер, мабуть, ця утопію поволі стає життєвою необхідністю, нехай і не в тих формах, які описував автор «Держави». Тепер ідеться про потребу у філософії як засобі протистояти тому тоталітарному устроєві, який він описав як бажаний сценарій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Декарт Р. Медитації про першу філософію. У кн. Медитації Декарта в дзеркалі сучасних тлумачень. К.: Дух і літера, 2014.
2. Козловский Б., Колмановский И. И мозг меня оправдает. URL: <https://snob.ru/magazine/entry/30218>
3. Платон, Держава (кн. V: XVIII). URL: <http://izbornyk.org.ua/plato/plat05.html>
4. Сепетий Д. П. Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. – Книга 1. Зомбі, комп'ютери та Абсолютний Дух. Запоріжжя: Просвіта, 2017.
5. Шипачева Д. Фокусы мозга. Как жить дальше, если сознание – всего лишь иллюзия. URL: <https://www.forbes.ru/forbeslife/390545-fokusy-mozga-kak-zhit-dalshe-esli-soznanie-vsego-lish-illyuziya>
6. Чалмерс Д. Аргумент 1: Логічна можливість зомбі. Філософська думка, 2015 № 5, С. 60–67.

Терещук Едуард Петрович - студент групи ІКІ-18б, факультет інформаційних технологій та комп'ютерної інженерії, Вінницький національний технічний університет, Вінниця, e-mail: ediktereshchuk@gmail.com

Науковий керівник: Хома Олег Ігорович — д-р філос. наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, e-mail: sententiae2000@gmail.com

Tereshchuk E. P. — student of the 2KI-18b group, Faculty of Information Technologies and Computer Engineering, Vinnytsa National Technical University, Vinnytsa, e-mail: ediktereshchuk@gmail.com

Supervisor: Khoma Oleg I. — Dr. Sc. (Philos.), Professor, Head of the Chair of Philosophy and Humanities, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, e-mail: sententiae2000@gmail.com